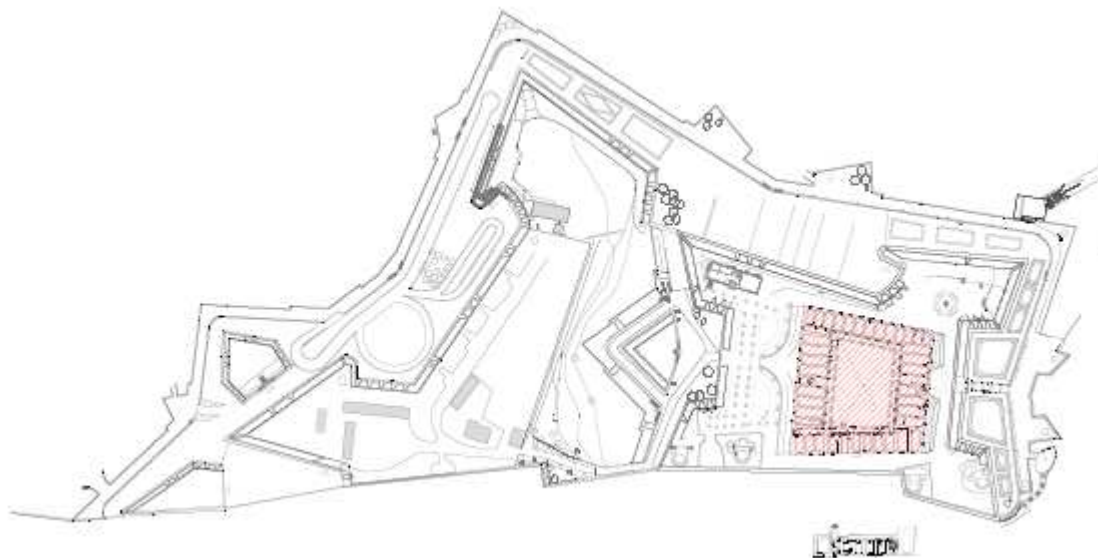

6. EL QUADRAT

Històricament ha rebut el nom de quadrat, cavaller o “macho” el gran edifici de planta quadrangular situat a la part més alta del castell de Montjuïc en el que se situen, al voltant d'un pati d'armes, diverses naus que tenien com a funció l'allotjament dels caps, oficials i suboficials de la guarnició del castell així com altres serveis associats al funcionament de la fortificació.

Tot i que Juan Martin Cermeño en la memòria que acompanya el seu projecte de reforma del castell indica com un dels seus objectius l'increment dels locals destinats a l'allotjament de la tropa i als serveis generals de la fortificació, tot sembla indicar que la seva idea inicial no consistia en la construcció del quadrat tal i com el coneixem avui en dia.

En aquest sentit es conserven una sèrie de plànols corresponents al projecte de les obres que s'havien de portar a terme a Montjuïc en les que no apareix el quadrat. Es preveu, això si, un increment dels espais a cobert per a l'allotjament de la tropa i els serveis del castell. Aquestes construccions se situen fonamentalment darrera la cortina davantera (entre els baluards de Santa Amàlia i Sant Carles) i a la part posterior dels fronts de mar i de l'hornabec del fortí antic, que conservava una part de les seves parets. De fet, a la banda de l'hornabec la cortina de l'antic fortí s'allargava fins a connectar amb la muralla que uneix els baluards de Velasco i de

Santa Amàlia i darrera seu es projectaven una sèrie de voltes perpendiculars que segons la llegenda dels plànols havien d'estar destinades a allotjament de la tropa, forn, cantina, hospital, farmàcia, cuina i allotjament del capellà i del cirurgià.

Aquestes voltes s'havien de construir noves aprofitant l'espai situat darrera la cortina del front sud oest de l'antic fortí. En canvi, les que se situen a la banda de mar corresponen a voltes preexistents que han de servir, segons la llegenda del plànol *para alojamiento de oficiales, y almacenes, con sus correspondientes subterráneos*.⁸⁸

Aquesta referència als soterranis en aquest punt concret de la fortificació podria indicar que tant les voltes de l'actual planta baixa del front de mar com els anomenats calabossos del pis inferior d'aquesta mateixa banda ja formaven part del primitiu fortí.

No creiem que es poguessin associar a la fortificació inicial de mitjan segle XVII però si estar en relació amb les millores de les que el primer castell va ser objecte fins al moment de la gran reforma de mitjan segle XVIII.

Vista d'un plànol de l'inici de les obres en el que apareix el projecte original, sense el quadrat.

El fet que les voltes del front de mar pertanyessin a la fase antiga del castell i no fossin construïdes amb la resta, explicaria les diferències que presenten en relació amb les que se situen a les altres ales de l'edifici. Així, els murs laterals de les habitacions són molt més gruixuts que els de la resta, i les voltes són fetes amb encofrat de maçoneria de calç i pedra, mentre que les que s'han pogut estudiar a la resta de les ales són de rosca de maó. També explicaria la manca de centralitat de les portes de les habitacions respecte de l'eix de la volta associada, fenomen que només es produeix de manera sistemàtica en aquesta ala. Això s'explicaria per la manca de sincronia entre la posició de les portes que ve determinada per la

⁸⁸ AGMM. Cartoteca. B-31-18

cadència establerta a tot el perímetre de l'edifici, i unes voltes que ja existien amb anterioritat. Per tal d'aconseguir aquesta sincronia, es va haver de forçar la posició de les portes respecte de les voltes interiors fins al punt d'haver de retallar parcialment el mur. L'exemple més paradigmàtic d'aquesta situació la tenim en la porta situada entre les sales 11 i 12 que no dona accés enlloc sinó que es construeix per mantenir la regularitat i la simetria de les portes del corredor.

El projecte inicial de Cermeño, que representava una intervenció menys potent en aquest sector ja que aprofitava més la topografia antiga de la zona, no es va portar finalment a terme sinó que va ser substituït per l'edifici quadrangular que avui es conserva i que va ser la darrera de les construccions que es van aixecar del nou castell de Montjuïc durant els primers anys de la dècada de 1770.

A nivell general distingirem dos elements a l'hora d'estudiar aquest component del castell de Montjuïc: la coberta, que és un element comú al conjunt de les edificacions, i els pavellons, amb el pati d'armes.

COBERTA

Descripció general

L'espai situat sobre les voltes dels pavellons i del corredor perimetral al voltant del pati d'armes conforma un gran terrat d'entorn als 5.000 m² delimitat per ampits de maçoneria de calç i pedra, revestits amb carreuó i rematats amb grans carreus de pedra. La pavimentació era de rajola ceràmica de 14 x 28 cm posada a la mescla. Els quadrants meridional i occidental presentaven una segona capa de rajoles per sobre de la general del terrat. A les quatre cantonades del terrat se situen

Vista d'un tram de la coberta abans d'iniciar-se la intervenció.

garites fetes de carreu de pedra i amb forma de torre. Al centre de la banda que dóna al front davanter del castell es localitza una gran torre que feia les funcions de vigilància i que d'alguna manera representava l'actualització del primitiu farell de Montjuïc.

El desguàs de la coberta es feia a través d'unes gàrgoles de ferro colat col·locades a les façanes exteriors que rebien l'aigua mitjançant uns embornals situats en una sèrie de punts del terrat. Una part de l'aigua també anava a parar a les quatre gàrgoles situades a les cantonades interiors del terrat i que desaiguaven en el pati d'armes. El pendent general de la coberta era en direcció cap a les façanes exteriors, on hi havia les gàrgoles. De tota manera, en alguns trams de la coberta hi havia un contrapendent d'entorn als 3 m d'amplada a tocar de l'ampit exterior que provocava que l'aigua de la pluja s'acumulés a una certa distància de la barana on era recollida pels embornals. En canvi, en altres indrets (com per exemple al costat NW) el pendent era continu fins a la barana de la façana exterior on es recollia l'aigua.

Aquest terrat de rajola correspon al que es trobava en funcionament en el moment d'iniciar-se els treballs de restauració de la coberta l'any 2010 i que és el resultat d'un llarg procés en el qual aquest terrat s'ha anat recomponent a mida que les diferents necessitats de l'edifici ho han fet necessari.

D'altra banda, la recerca històrica i arqueològica realitzada en el marc de l'elaboració del Pla Director i de l'execució del projecte de restauració de la coberta del quadrat han permès documentar l'existència d'una segona coberta, que hem d'interpretar com la primitiva del castell, situada per sota de la que acabem de descriure.

La coberta original va ser identificada en primer instància en una campanya de sondeigs duta a terme entre els mesos de desembre de 2009 i gener de 2010 (Harzbecher 2010). Posteriorment va ser documentada en extensió en el marc dels treballs de restauració de la coberta iniciats el mes de juliol de 2010.

Materials i sistemes constructius

El paviment original del terrat que cobreix les voltes i la galeria del quadrat està conformat per grans carreus de pedra de Montjuïc amb la cara superior picada a

punxó fins a transformar-la en una superfície completament plana. Els blocs són de llargada variable que oscil·la entre els 50 cm els més petits i els 90 cm els més llargs. L'amplada de les filades és molt regular i els blocs acostumen a tenir entorn als 40 cm, amb unes juntes d'entre 0,5 i 0,8 cm. Tot i que han estat repicades i refetes diverses vegades en el marc dels successius intents d'impermeabilitzar la coberta, les juntes acostumen a ser plenes i munten sobre les vores de la pedra. Aquests blocs estan lligats amb el massissament de l'extradós de les voltes de les naus que envolten el pati d'armes. Es tracta d'un nivell de maçoneria de calç i pedra d'uns 1,5 m de gruix comptant a partir del final de la rosca de ceràmica de la volta de les naus inferiors.

El gruix dels blocs de paviment és variable i irregular, amb una mitjana, almenys pel que fa als que coneixem, que se situaria entre els 25 i els 35 cm. Aquests grans blocs estan disposats en alineacions paral·leles als quatre costats del terrat. En conjunt, l'estructura presenta un desnivell d'un 2% que condueix les aigües cap a les façanes exteriors. En aquest punt, arran de l'ampit de la paret, es va construir una

Vista d'un tram del paviment de carreus original del castell

canalització de perfil semicircular tallada en blocs rectangulars de pedra sorrenca que quedaven lligats els uns amb els altres mitjançant un encaix tallat en els mateixos blocs. Dins d'aquesta canal, que recorria tot el perímetre exterior del terrat, vorejant per fora les garites situades a les quatre cantonades, es documenten una sèrie d'obertures circulars d'uns 20 cm de diàmetre, dues a cada costat i en punts equidistants dins de cada façana, amb l'excepció de la banda de la façana principal on no apareixen.

En aquestes obertures es troben encastades les boques d'uns tubs de ferro que devien conduir les aigües pluvials a través de l'interior del mur fins a les cisternes en les que es recollia l'aigua de la pluja. En la façana de mar es localitza una tercera obertura de similars característiques a les altres dues d'aquell costat però que en aquest cas correspondria a un sobreeixidor que desviava l'aigua cap a una gàrgola de pedra que l'abocava directament a l'exterior. En cas d'un excés d'aigua

hi havia un darrer sistema d'evacuació mitjançant les quatre gàrgoles situades a les cantonades del pati d'armes. Així, l'aigua que sobreeixia de la canal perimetral era recollida davant de les garites en uns conductes de pedra que la conduïen cap a cadascuna de les gàrgoles.

Posteriorment aquest terrat va ser cobert amb una doble capa de rajola de ceràmica de 15 x 30 cm posada a la mescla. Tot i que es van produir constants reparacions i substitucions dels elements originals, aquest tipus de cobriment és el que s'ha mantingut fins a l'actualitat. En un segon moment, coincidint amb la col·locació d'unes gàrgoles que desguassaven les aigües directament a l'exterior, es va recreïxer una franja d'entorn als 2m a la banda exterior del terrat, creant una mena de contrapendent que portava les aigües als embornals vinculats a les gàrgoles.

D'altra banda, els estudis geotècnics realitzats en les voltes de les casamates demostren que l'espai situat entre l'extradós de la volta i el paviment del terrat (aproximadament 1, 8 m) està format per un massís de maçoneria de calç i pedra que el feien resistent a les bombes.

Procés constructiu

Pel que sabem del procés constructiu de la gran reforma del castell, el cobriment les naus que se situen al voltant del pati d'armes es va portar a terme entre els anys 1774 i 1778, a mesura que s'anaven completant els treballs de construcció dels edificis.⁸⁹ En aquest sentit, sembla que a finals de 1774 es va iniciar la pavimentació de la coberta de les ales de Barcelona, de l'Hornabec i de terra, mentre que la de la banda de mar no es va començar fins al 1775. De tota manera no serà fins al 1778 que es finalitzarà la pavimentació del terrat.⁹⁰

Modificacions documentades

Tot i l'aparent solidesa del terrat i l'amortement a prova de bombes que aïlla la volta de la part superior, ja des de molt aviat es van constatar problemes d'humitats i filtracions que afectaven les dependències situades sota les voltes dels

⁸⁹ Totes les notícies d'obres al castell que no tinguin referència pròpia s'han extret de: José Fontana Prats *Monografía histórico-militar del castillo de Montjuïc de Barcelona en relación con los sucesos ocurridos en la ciudad desde 1640*. BC Ms 8866.

⁹⁰ BC. Reserva. Ms 8866. pàg. 65

edificis del pati d'armes. Aquesta problemàtica ha estat històricament endèmica i tot i els esforços esmerçats, no ha tingut cap solució definitiva, si més no fins al moment de la darrera reparació general de la coberta desenvolupada el 2010.

Així, sabem que ja el 1797, és a dir encara no 20 anys després de la finalització de les obres, es va repassar l'enllosat per tal de millorar-ne la impermeabilització. Aquests treballs sembla que no van obtenir els resultats esperats ja que el 1800 s'insisteix en el mateix tema i en aquesta ocasió es va optar per rejuntar les lloses amb pols de rajola, que es devia considerar que tenia propietats impermeabilitzants. De tota manera, en les previsions d'obres per als anys 1814 i successius fins al 1823, s'insisteix en la necessitat *de deshacer y bolver hacer con mezcla y picadiz a causa de las muchas goteras que filtran en las bóvedas en las que dan mucho perjuicio 1.800 varas cuadradas de pavimento*.⁹¹ Els problemes no es devien solucionar ja que poc després, el 1823 es tracta d'impermeabilitzar la coberta utilitzant betum.⁹² Es probable que a aquest moment correspongui un rejuntat que s'ha documentat en el transcurs dels treballs de restauració de la coberta i que està format per morter de calç barrejat amb betum que li donava una coloració negrosa.

El 1827 s'insisteix altre cop en la necessitat, per evitar les continues humitats que afecten l'interior de les estances, de millorar l'impermeabilitat de les juntes de les pedres que és per on es produeixen les filtracions.

Para evitar las muchas filtraciones o goteras que se experimentan en las bóvedas de los pavellones y pórticos situados debajo del cuadrado, es de suma urgencia recorrer y reparar todas las juntas del enlosado de sillería de la azotea o terrado superior, que estan descarnadas y es por donde se introducen las aguas, causando grande perjuicio a dichas bóvedas, para cuya reparación, prescindiendo de otra mayor y más completa, es menester rascar todas las juntas o uniones de los sillares y rellenarlas después con betún compuesto de cal y polvo de ladrillo, para cuya operación, que ecsige un prolijo trabajo, incluso los indicados materiales, se consideran 4 reales de vellón por vara

⁹¹ ACA. Comandancia d'Enginyers. Caixa 345

⁹² *En el terraplén o terrado del cuadrado interior se ha de concluir la recomposición de su enlosado con el betún y demás necesario, para lo cual, incluyendo jornales y material se necesitan: 1.940 r* ACA. Comandancia d'Enginyers. Caixa 345

*superficial y conteniendo 3.200 varas la superficie de la referida azotea, ascenderá su reparación a: 12.800 r.*⁹³

En el marc del seguiment arqueològic que s'ha dut a terme el 2010 de les obres de substitució de la coberta del quadrat s'han pogut detectar evidències clares d'aquests intents de millorar la impermeabilitat de la coberta mitjançant la renovació constat de les juntes de les pedres del terrat. En aquest sentit s'han pogut identificar en les juntes diversos morters, molts d'ells utilitzats successivament, i que per les seves característiques i composició es poden identificar amb els que ens esmenta la documentació ja que presenten barreges de pols de ceràmica, de betum, etc.

Els resultats de totes aquestes intervencions sembla que van ser força decebedors i el 1829, i a la vista que continuaven les filtracions i degoters a les voltes, s'opta per cobrir tot el terrat amb un enrajolat de dues capes de maons.⁹⁴ Prèviament s'hi havia de col·locar una capa de paredat per tal de proporcionar un major pendent al terrat.⁹⁵ Tot i la urgència que sembla que tenien les obres no serà fins al setembre de 1830 que es consigna una partida efectiva de 95.505 rals per a la reparació de la coberta dels pavellons, treballs que es devien desenvolupar de manera immediata ja que en les previsions de despesa per al 1831, redactades el dia 1 d'abril d'aquell any ja no consta cap partida per a la reparació del terrat, fet que sembla indicar que probablement la feina ja era feta.⁹⁶ En tot cas sabem que l'abril de 1832 la nova pavimentació del terrat ja estava acabada ja que en un informe sobre els espais de magatzem del castell de Montjuïc s'indica que *pués aún cuando el terrado no aparezca al presente de silleria, proviene de haber puesto sobre el pavimento de losas otro de dos órdenes de ladrillo, con lo que se han quitado las filtraciones que hacían inhabitables estas bóvedas.*⁹⁷

Tot i la construcció del nou paviment, sembla que ben aviat es van haver de començar a fer reparacions que en milloressin la impermeabilització. Ja a finals del mateix any 1832 consta un pressupost d'obres que s'han de fer al castell de

⁹³ ACA. Comandancia d'Enginyers. Caixa 238

⁹⁴ *Para quitar las filtraciones de las bóvedas que dependen del piso del terrado resultando ser muy mal sanas y causando por este inconveniente graves daños para la salud de la guarnición y plana mayor que necesariamente deben habitarlos, se considera necesario hacer 8.265 varas superficiales de enladrillado a dos gruesos de ladrillo y 153 varas cúbicas de mampostería para dar al piso mayor desnivel del que tiene, a fin que rodando las aguas con más facilidad se consiga el objeto que se propone y se calcula que prudencialmente ascenderá su coste.* ACA. Comandancia d'Enginyers. Caixa 339

⁹⁵ ACA. Comandancia d'Enginyers. Caixa 339

⁹⁶ ACA. Comandancia d'Enginyers. Caixa 339

⁹⁷ AGMM. Colección General de Documentos. 3-2-8-11, fols 39v-41r

Montjuïc on es parla que s'han de repassar els enrajolats dels pavellons i terrat.⁹⁸ En la mateixa línia, a la revista d'inspecció anual dels edificis militars de Barcelona corresponent al 1844 s'especifica la necessitat de reparar el terrat del cos central del castell el qual *se halla en muy mal estado lo que ocasiona humedades a las bóvedas que hay debajo y pérdida de agua a la cisterna.*⁹⁹

L'any següent, el 1845, es proposa fer una intervenció que permeti eliminar les aigües que desguassen de la coberta i que, pel que sembla, travessaven algunes parets dels edificis. *Las humedades de los pabellones se originan principalmente de las aguas sobrantes de la azotea que, después de llenar los algibes, corren por conductos practicados en el grueso de los muros a un depósito del piso inferior causando un daño de tanta consecuencia sin otro objeto que el de vaciarlas en la cloaca para que salgan fuera del recinto. Y siendo de la mayor importancia el que desaparezcan enteramente tan perjudiciales filtraciones se vuelve a proponer el proyecto de construir imbornales que atravesando el parapeto tengan salida al foso de la parte más inaccesible del fuerte y desde su cuneta al mar.*¹⁰⁰

Per al 1848 es va preveure un pressupost per tal de rejuntar les esquerdes del terrat, arreglant parts de l'enrajolat amb tres gruixos de maó.¹⁰¹ Les referències a les reparacions en els terrats són constants en les successives revistes de fortificació (1860, 1872, 1875), pressupostos d'obres, etc. L'any 1876 es formalitza un projecte de reparació de la coberta sobre els pavellons. Els motius de l'actuació són *las continuas filtraciones que vienen repitiendose hace ya algun tiempo en las bóvedas que cubren los pabellones a consecuencia de la poca pendiente de la azotea, ejercen una humedad constante sobre los mismos que los hace insalubres, produciendo reclamaciones y ocasionando daños de consideración.* Les obres que es preveuen consisteixen en aixecar i tornar a fer l'enrajolat de dos gruixos que pavimenta el terrat, així com en l'obertura de nous desguassos per tal de poder donar una sortida més ràpida a les aigües de la pluja.¹⁰²

Entre 1882 i 1883 es va determinar el trasllat al castell de Montjuïc dels 21 canons de 12 c/m per fer les salves que sembla que fins aquell moment eren al fortí de les Drassanes. En algun moment es va proposar de posar els canons al camí cobert de la banda de mar. Un informe oficial desaconsellava aquesta ubicació perquè els

⁹⁸ ACA. Comandància d'Enginyers. Caixa 339

⁹⁹ ACA. Comandància d'Enginyers. Caixa 375

¹⁰⁰ ACA. Comandància d'Enginyers. Caixa 425

¹⁰¹ ACA. Comandància d'Enginyers. Caixa 424

¹⁰² ACA Comandància d'Enginyers. Caixa 374

trets trencarien els vidres de les finestres d'aquella banda del pati d'armes y produciría grietas en el solado de la azotea que con tanto esmero debe estar atendido puesto que sirve de recogida de aguas para proveer de este indispensable elemento a las cisternas de la fortaleza.¹⁰³

En una descripció del castell efectuada a finals segle XIX es diu el següent sobre el terrat: *Tiene el terrado un antepecho interior hacia la plaza de armas y otro exterior que limita el perímetro superior del cuadrilátero, extendiéndose a su pie las canales de desagüe y conducción de las aguas llovedizas. Comunica por medio de una puerta a nivel del pavimento con la torre de vigia, el que estuvo temporalmente instalado en un barracón que se ve en el ángulo sobre el baluarte de San Carlos. Desde esta azotea, por su posición dominante, se percibe extenso horizonte y grandiosas vistas en su circuito.*¹⁰⁴

El 1900 es va presentar un projecte per col·locar a la garita situada a la cantonada est una estació telemètrica. En la planta que s'aporta en la proposta apareixen reflectits encara els conductes de desguàs paral·lels a l'ampit, per la qual cosa sembla clar que en aquell moment encara es trobava en ús el sistema de desguassos original.

No tornem a tenir noves referències documentals de reparacions del terrat, tot i que resulta evident que n'hi van haver. Sabem que en un moment que no podem determinar, però que segurament cal situar cap a mitjan segle XX, es va aixecar una franja d'uns 2 m a tot el voltant del perímetre del terrat a tocar de la barana exterior. L'objectiu d'aquesta intervenció era crear un contrapendent que impedís que l'aigua es recollís a tocar de la paret, per on molt probablement entraven bona part de les humitats. En canvi amb aquest contrapendent l'aigua quedava retinguda a uns 2 m de la paret on era recollida per uns embornals que a través d'uns canals de desguàs sota el paviment era conduïda cap a l'exterior a través d'unes gàrgoles de ferro colat col·locades a la façana exterior de l'edifici. Cal pensar que aquesta reforma, que comportava el desguàs directe al carrer, es devia produir quan ja no era necessari recollir aigua de la pluja, almenys per a la cisterna situada sota els edificis del quadrat.

¹⁰³ ACA. Comandància d'Enginyers. Caixa 508. Exp.1876

¹⁰⁴ José Fontana Prats *Monografía histórico-militar del castillo de Montjuïc de Barcelona en relación con los sucesos ocurridos en la ciudad desde 1640*. BC Ms 8866, pàgs 102-103

També es van reforçar mitjançant la col·locació d'una tercera capa de maons dues de les cantonades del terrat, concretament les dues de la banda de l'hornabec. Aquest reforçament ja apareix reflectit en dues fotografies aèries del castell que estan datades entre 1918 i 1922. De tota manera les que es trobaven en ús del 2009 corresponien sens dubte a reposicions modernes.

A banda dels canvis en la pavimentació del terrat, que sens dubte afecten de manera generalitzada a la totalitat de l'espai, es detecten una sèrie de modificacions puntuals generades per dos motius principals. Per una banda de l'obertura de forats de comunicació entre algunes de les casamates del quadrat i l'exterior. De l'altra per la construcció sobre el terrat d'edificis o petites construccions amb funcionalitats diverses i sempre derivades del servei del castell.

Vista aèria del castell de Montjuïc on s'observen les nombroses xemeneies i sortides de fums que hi havia sobre el terrat.

Pel que fa al primer grup, disposem de nombroses notícies sobre la construcció de sortides de fum cap al terrat d'aquelles voltes destinades a serveis de la fortalesa que requerien de combustió: forns i cuines fonamentalment. D'altra banda, a les fotografies aèries que conservem de Montjuïc de la primera meitat del segle XX encara es poden observar diverses d'aquestes obertures que sens dubte no milloraven la impermeabilitat de la coberta.

Ja el 1794 sabem que s'estaven construït quatre forns a l'interior del castell¹⁰⁵ que van comportar l'obertura de quatre sortides de fums al terrat: *en el castillo de Monjuich se han cobixado con silleria labrada los quatro respiraderos que contienen las bóvedas en que se han construido los hornos y rematan en la plaza alta del castillo.*¹⁰⁶ Segons una descripció del castell datada el 1823 els forns de

¹⁰⁵ AGS. Secretaria de guerra. Legajo 5851

¹⁰⁶ AGS. Secretaria de guerra. Legajo 5851

coure pa estaven situats als actuals pavellons núm. 14 i 15 segons la numeració del Museu Militar, mentre que en els núms 10 i 11 se situaven les cuines.¹⁰⁷ D'altra banda, tant les fotografies antigues com l'excavació de la coberta efectuada el 2010 han permès documentar altres obertures en les voltes també en les sales 16 i 17 que corresponen a cuines en funcionament en època més moderna i que també van comportar l'obertura de sortides de fum a la terrassa.

En aquest sentit hi ha un informe de 1911 referit a les possibilitats d'ampliar la capacitat de la cuina del castell de Montjuïc per tal de confeccionar el menjar per als nombrosos reclutes que hi han d'anar. S'indica que a la cuina d'aquell moment hi havia espai més que suficient ja que a cada paret hi havia un banc corregut sobre els que es podrien posar olles de campanya suficients per a cuinar per a tots els reclutes. Sobre aquests bancs hi havia les corresponents campanes que permetien la sortida de fums a través de les xemeneies. S'indica que s'havien fet netejar els tubs de les xemeneies i s'havia emblanquinat tota la cuina de manera que s'havia solucionat el problema del tiratge i de la il·luminació del local.¹⁰⁸

En el mateix ordre de coses, moltes de les casamates que envolten el pati d'armes disposaven de llar de foc amb una xemeneia que estava construïda a l'interior del mur i que sortia a l'exterior per l'interior de la barana del terrat. Resulta evident en aquest cas que aquest tipus d'obertura no afectava a la impermeabilitat de la coberta

Pel que fa a petites construccions sobre el terrat, se'n poden observar diverses en les fotografies aèries que tenim del castell amb anterioritat a la guerra civil de 1936-39. D'algunes d'elles en desconeixem la funcionalitat, mentre que d'altres estan perfectament documentades. Aquests elements es van anar construint i desmuntant a mida que les necessitats del servei ho requerien.

Per exemple, entorn a l'any 1900 es preveu fer una sèrie d'obres per tal de col·locar a la garita de la terrassa més propera al baluard de Sant Carles una estació telemètrica. Hi ha un plànol de la garita amb alçat. En aquesta garita ja hi havia, des de 1893 un altre telèmetre, que es volia substituir per un de nou, més modern. Sembla que la cota teòrica de l'antic telèmetre i que es va utilitzar com a base per al càlcul del nou era la de 197 m, en canvi, medicions posteriors la situaven en

¹⁰⁷ ACA. Comandancia d'Enginyers. Caixa 507. exp. 1871

¹⁰⁸ ACA. Comandancia d'Enginyers. Caixa 508. Exp.1884

191,12 m per la qual cosa calia fer algunes modificacions a l'interior de la garita per poder col·locar l'aparell a l'alçada que li corresponia.¹⁰⁹

També entorn al 1937-38, amb la col·locació d'una sèrie de bateries antiaèries al baluard de Sant Carles i al mig baluard de mar de l'hornabec, es va construir aproximadament al centre de l'ala de mar del terrat un edifici fet amb ciment que havia de servir per al control d'aquestes bateries. Probablement en relació amb aquest element es va obrir una mena de rampa amb baranes i sense escala a través del paviment del terrat i del massissament de la volta, que permetria als servidors de la torre introduir-se amb rapidesa cap a l'interior del castell en cas d'atac. Aquest accés va ser localitzat i documentat en el transcurs dels treballs de seguiment arqueològic del desmuntatge de la pavimentació del terrat efectuada l'any 2010. Aquesta edificació es va desmuntar en els anys 80-90 del segle XX

Al terrat de Montjuïc també hi havia fins als anys 60 una torre a la banda del pati d'armes, a l'alçada de l'escala que pujava al terrat, on hi havia un rellotge. D'altra banda, les fotografies aèries de què disposem permeten comprovar com a banda i banda del final del primer tram de l'escala que puja al terrat hi havia dues petites torres quadrangulars rematades amb merlets la funcionalitat de les quals era servir de suport per un rastrell que antigament tancava el pas cap al terrat. Totes aquestes construccions van ser desmuntades en el marc del projecte de remodelació del quadrat per a la seva reutilització com a Museu Militar cap al 1962. Més tardanament es va desmuntar també l'anomenat búnker, que estava situat a la banda de mar i que havia servit de lloc de comandament de les bateries antiaèries del castell.

PAVELLONS, CORREDOR I PATI

A nivell de la planta baixa, el quadrat està conformat per tres àmbits successius i concèntrics: els pavellons, el corredor i el pati d'armes.

¹⁰⁹ ACA. Comandancia d'Enginyers. Caixa 508. Exp.1879

Descripció general¹¹⁰

El que anomenem quadrat o cavaller és un edifici de planta quadrangular, amb dos costats iguals (85,25 m) i dos de desiguals (95,5 el de la banda de l'hornabec i 77,75 m el de Barcelona), organitzat al voltant d'un pati central rectangular (35,6 m als costats curts, 56 m a la banda de l'hornabec i 48,5 a la de Barcelona) i empedrat. Al voltant del pati es desenvolupa una galeria porxada que conforma un corredor de 4,4 m d'amplada cobert amb voltes de maó a través del qual s'accedeix a les diferents sales cobertes amb volta que es distribueixen al llarg de les quatre ales de l'edifici.

Les sales¹¹¹

Per a la descripció de les sales hem utilitzat com a referència les de les ales de mar i de l'hornabec que són les que han estat objecte d'intervenció durant l'any 2010 i

¹¹⁰ Incorporarem en nota la descripció del quadrat que fa el 1893 Josep Fontana Prats en la seva *Monografía histórico-militar del castillo de Montjuïc de Barcelona en relación con los sucesos ocurridos en la ciudad desde 1640*. BC. Reserva. Ms 8866.

El centro del primer recinto está ocupado por un cuerpo de edificios abovedados que tiene forma de cuadrilátero algo irregular y sirven algunos para alojamientos del Gobernador, del Sargento Mayor, Ayudantes y de los jefes y oficiales de la guarnición. Allí está también la capilla; existen algunos almacenes, dos hornos, cocinas, cantina y algibes. Se halla en su interior un espacioso patio, conocido por plaza de armas, con pórticos en sus cuatro lados y en ellos las puertas de entrada a los edificios, así como dos buenas escaleras que comunican con las bóvedas del lado de mar, destinadas a cuarteles y calabozos. En la parte alta y media del lado SO vemos colocado un reloj, para regular los actos y servicios que tienen lugar en la fortaleza, por debajo del cual arranca la escalera que conduce al terrado, dotado de antepechos y garitas, que cubre todo el cuerpo de edificios, sobre cuyo terrado, en el frente que da a Barcelona, se eleva una torre cuadrada y de conveniente altura, en la que está el vigía que atalaya el mar y señala a la ciudad el número, clase y rumbo de las embarcaciones que se descubren en el horizonte y también se halla en ella instalada la estación telegráfica militar. El citado cuadrilátero con su cuerpo de edificios y terrado por su situación dominante viene a ser el caballero de la fortaleza y aún cuando no reúne las condiciones de defensa que en su caso serían necesarias, es llamado a servir de último reducto a los defensores del castillo, dueño el enemigo del resto de la fortificación.

¹¹¹ En un informe de novembre de 1828 hi ha una descripció amb mides del conjunt de les sales del quadrat que reproduïm a continuació:

En el cuadrado de dicho castillo o plaza se hallan 36 pabellones. En frente la entrada de dicho cuadrado hay 10 pabellones, su largaria 21 baras por 6 de ancho y 5 de alto. En el lado opuesto de dicho se hallan 10 pabellones, su largaria 21 baras por 6 de ancho y 5 de alto. En la parte derecha e izquierda de dicho cuadrado se hallan en cada lado 8 pabellones, su largaria 13 baras por 8 de ancho y 5 de alto. Entrando en el cuadrado al fin de este en la izquierda se encuentra una escalera grande, en medio de la escalera se halla un corredor que forma 5 calabozos, su largaria 6 bares por 4 de ancho y 3 ½ de alto, y iguales todos 5. En lo último de la escalera se halla un quadre con dos calabozos, su largaria 125 baras por 15 de ancho y 7 de alto. Y se halla en dicha quadre otro piso igual. Dichos calabozos y quadre todos dan a la parte de mar. ACA. Comandancia de Ingenieros, caixa 239. Cal recordar auna una vara castellana equival a 0,836 m

de les quals hem pogut obtenir informació precisa. De les sales de la resta d'ales, que actualment estan ocupades per dependències diverses, només podem fer una aproximació a les seves dimensions però no a la seva composició.

En termes generals es tracta de sales de planta rectangular, amb dimensions que varien segons l'ala en què es troben i cobertes amb volta de canó feta amb rosca de maó posat de cantell que arrenca a partir de 1,8 m del terra fins assolir els 4,36 m en la part central respecte a la cota del paviment. En la seva darrera fase d'utilització presentaven un paviment de terratzo de 33 x 33 x 1 cm amb una disposició de punta. Els murs són de maçoneria de pedra i calç, amb amplades que oscil·len entre els 110 i els 120 cm. Les característiques formals de les sales semblen bastant similars en tots els casos amb l'excepció de les que estan situades a la banda de mar, que presenten una sèrie de trets característics que les diferencien de la resta. En primer lloc els murs presenten una amplada significativament major i una més gran irregularitat pel que fa a les seves dimensions, que oscil·la entre els 1,94 i els 2,84 m. En segon lloc, les voltes són més baixes que en la resta de les sales (3,38 m enfront als 4,36 de la resta) i estan fetes amb maçoneria de calç i pedra i no amb rosca de maó. Aquesta diferència està vinculada al fet que la major part de les voltes del costat de mar formaven part del primitiu fortí de Montjuïc i van ser aprofitades en la construcció del nou castell endegada a partir del projecte de Juan Martin Cermeño.

Les sales presenten dues obertures constructives originals. En un dels extrems es troba la porta d'accés, de grans dimensions, feta amb carreus de pedra picada a punxó, tot i que amb moltes reparacions. Els brancals són de carreus i estan coberts amb arc rebaixat adovellat. Tota la porta presenta un regruit decoratiu que emmarca el perímetre. A la dovella central de la major part de les portes es distingeix un número, inscrit amb posterioritat a la col·locació de l'estructura, i que està en relació amb la numeració que es va donar a cadascuna d'aquestes sales per tal de poder-les identificar amb facilitat. A la façana exterior presenta una finestra amb accés obert al mur i tipològicament semblant a la porta. Algunes de les sales que s'han pogut estudiar presenten llars de foc obertes en el mur exterior, amb xemeneies que pugen a través de la paret i surten a l'exterior per la barana del terrat, on encara avui en dia es conserven traces d'aquestes antigues obertures.

Materials i sistemes constructius

Ja hem dit anteriorment que els murs són de maçoneria de calç i pedra i que les voltes, amb l'excepció de les de la banda de mar, estan fetes amb rosca de maó posat de cantell. Per sobre de la volta hi ha un massissat de maçoneria de calç i pedra, amb un gruix que pot oscil·lar segons els punts entre els 2,20 i els 2,75 m fins arribar a la solera de la coberta de pedra original. En termes generals les banquetes de fonamentació estan fetes amb encofrat perdut i acostumen a recolzar sobre el substrat natural que en aquesta zona apareix a diferents cotes ja que la irregularitat dels afloraments rocosos és molt evident al cim de Montjuïc. Els marcs de les portes i finestres estan fets amb carreu de pedra de Montjuïc picada a punxó i col·locada amb morter de calç.

Procés constructiu

Sabem per la documentació escrita, i així també es desprèn de l'anàlisi de l'edifici, que les edificacions de l'ala de mar del quadrat, tant les de l'actual planta baixa com les del pis inferior (els anomenats calabossos) ja formaven part de l'estructura antiga del castell, anterior a la reforma de Juan Martin Cermeño. En aquest sentit, les planimetries anteriors a 1750 permeten comprovar l'existència d'una renglera d'estances adossades al mur de tancament del fortí per la banda de mar. De fet en aquest punt existeix una cortina exterior que uneix l'angle dels dos baluards de la banda de mar, deixant en aquest punt espai suficient per a la construcció d'edificacions destinades a l'allotjament de la guarnició del castell. El fet que aquestes estances estiguin situades a la banda de mar s'explica per la possibilitat que hi havia en aquest punt de construir fins a dos nivells d'edificis aprofitant el descens bruscat que fa la muntanya de Montjuïc a la banda del Morrot.

No sabem en quin moment cronològic exacte hem de situar la construcció d'aquestes estances ja que no disposem de documentació suficient ni documental ni planimètrica, però sens dubte no es poden vincular amb el fortí més primitiu que es va aixecar durant la guerra dels segadors. Cal pensar més aviat que en el marc dels successius reforçaments del fortí que es van produir a partir de 1672, es van anar millorant les condicions d'habitabilitat del castell, substituint els primitius barracons d'allotjament de la tropa, per edificis més resguardats i protegits dels possibles atacs de l'artilleria enemiga.

Sabem que en un primer moment Cermeño no hauria projectat l'edifici del quadrat tal i com el coneixem avui en dia sinó que va situar els pavellons per a l'allotjament i els serveis de la guarnició darrera les cortines principals del recinte superior. Així en una planta sense datar i titulada *Plano en que se manifiesta el proiecto que se propone para el castillo de Monjui de Barcelona a fin de perfeccionar sus fortificaciones, mejorando sus defensas y ampliando sus habitaciones*¹¹² s'observa com es projecten tres alineacions de sales per a l'allotjament de la tropa. La primera se situa darrera la cortina que uneix el baluard de Sant Carles i Santa Amàlia, a banda i banda de la porta principal, possiblement on avui en dia hi ha les dues grans naus que tradicionalment han servit de magatzem i cos de guàrdia. En aquest sector el plànol dibuixa dues petites habitacions quadrades a banda i banda de la porta que estarien destinades a cos de guàrdia, a continuació de les quals n'hi hauria altres dues que havien de ser utilitzades com a cuina. A partir d'aquestes construccions centrals es dibuixen quatre sales a cada banda destinades a l'allotjament de la tropa.

La segona zona on es localitzen habitacions és darrera la cortina de mar, on es documenten estances a dos nivells. A la part superior apareix un edifici de planta rectangular amb diferents habitacions que a la llegenda del plànol apareix definit com a casa del governador. Al costat d'aquest edifici apareix una estructura quadrada que serveix per comunicar amb el pis inferior i que potser es correspon amb l'antiga torre de senyals medieval que no apareix esmentada en cap punt del plànol. En el nivell inferior que aparentment està a la mateixa cota que les sales adossades a la cortina davantera, hi ha dibuixades set sales paral·leles que apareixen indicades com a *Bóvedas que existen y deven*

Vista de la porta d'una de les sales de la banda de mar. S'observa com la posició de la porta està forçada respecte a la volta

servir para aloxamiento de oficiales y almacenes, con sus correspondientes subterráneos. Sembla per tant que aquests espais eren preexistents i es van mantenir, tot i que segurament amb modificacions, en la següent fase.

¹¹² AHCB. Fons de gràfics. Plànol 02834

Finalment hi havia una tercera zona que se situava darrera la cortina de la banda de terra de l'antic fortí, que en un primer moment sembla que es mantenia i s'allargava fins arribar a la cortina que unia l'hornabec amb el baluard de Santa Amàlia. Darrera aquest element es projectaven 14 sales, de dimensions variables en funció de la seva posició respecte al tancament del fortí, que estaven destinades a allotjament de la tropa, del capellà, hospital, fleca, cantina i altres serveis.

No sabem del cert si es va arribar a executar ni que fos parcialment aquest projecte, tot i que la documentació que ha quedat de les obres així sembla indicar-ho. Sabem, per exemple, que el 1762 es van obrir una sèrie de finestres al mur del fortí vell a la banda de mar, que hem de pensar que correspondrien a les voltes d'aquell costat, tant a nivell de la planta baixa com del soterrani (els actuals calabossos).¹¹³ L'any següent es va rebaixar el nivell de les cinc voltes velles que hi havia a la banda de mar.¹¹⁴ D'altra banda, el 1766 s'estava treballant en l'enderroc de la muralla en el tram situat en front de l'orellot del baluard de Santa Amàlia, treballs que podrien estar vinculats amb el projecte de construir darrera de la cortina del fortí antic per la banda de l'hornabec d'una sèrie de casamates per a l'allotjament de la tropa i serveis. Paral·lelament s'estava també construint una latrina al fortí antic.¹¹⁵

Sigui com sigui, finalment el projecte inicial es modifica i es decideix construir l'edifici que ha arribat fins a nosaltres. En aquest sentit sabem que a partir de 1769 es va iniciar la construcció del cavaller o quadrat, treballs que es van perllongar durant els anys següents. El 1773 ja estava avançada la construcció de les voltes i arcs de l'ala que dóna a l'hornabec.¹¹⁶ Aquests treballs van continuar durant l'any següent. El 1775 van arreglar les voltes velles del quadrat nou per la banda de mar en el seu pis superior i es va continuar la construcció de paredat i pavimentació sobre les dels quatre costats. Es va acabar també la nova torre sobre la façana de la banda de Barcelona. Aquest element apareix ja en projecte l'any 1773 moment del qual es conserven dos alçats amb les propostes per al disseny de les garites que havien d'anar a les cantonades del terrat del cavaller.¹¹⁷ També es va col·locar el sòcol dels porxos de la plaça, quedant acabats tres pavellons per a oficials.¹¹⁸ Els

¹¹³ *Ciento y catorze varas cúbicas, dos pies y diez pulgadas de demolición de demás de tres pies de grosso, hechas en habir las ventanas en el muro del castillo viejo a la parte del Mar, arrazón de 2 reales la vara.* AGMM. Comandancia Ingenieros de Cataluña. 7173.7. fol 132-139.

¹¹⁴ BC. Reserva. Ms 8866. pàg. 59

¹¹⁵ AGMM. Comandancia Ingenieros de Cataluña 7173.7. fol.251-305.

¹¹⁶ BC. Reserva. Ms 8866. pàg. 65

¹¹⁷ AGMM. Cartoteca B-31-20

¹¹⁸ BC. Reserva. Ms 8866. pàg. 65

treballs van continuar els anys següents fins a la finalització de les obres del quadrat el 1778, poc abans de l'acabament definitiu de les obres el 1779. Durant aquest període, concretament el 1777, es van perfilar en dues de les façanes de la torre dos rellotges de sol, segons consta en la inscripció que acompanya aquests elements.

Usos documentats

Històricament, els pavellons del quadrat han anat canviant la seva funcionalitat a mesura que les necessitats de cada moment ho han anat exigint. De fet les característiques formals d'aquestes edificacions faciliten enormement aquesta variabilitat ja que tenen una estructura exterior molt sòlida i mitjanament gran que permet un acondicionament interior que canvia en cada cas i que pot ser ràpidament substituït per un altre. En aquest sentit, la documentació escrita ens permet resseguir els diferents canvis que s'han produït en els seus usos al llarg de la seva història. Un altre element que caracteritza aquests espais és la continua renovació que pateixen els seus components més exposats al desgast (paviments, arrebossats, fusteria, etc) que es substitueixen de manera constant total o parcialment a tot el llarg de la vida útil del castell, de tal manera que res del que es conserva avui en dia, més enllà dels elements estructurals, es pot considerar original de la fortificació.

Les planimetries que es conserven del procés constructiu del castell en les que apareix dibuixat el cavaller no són gaire precises pel que fa a la definició de l'ús que s'havia de donar als diferents espais que es preveia construir al voltant del pati d'armes. Normalment s'hi refereix com a voltes destinades a l'allotjament de

Detall d'una cuina que hi havia segurament a la sala 15 abans de les obres del Museu Militar.

la tropa i dependències annexes: forn, cuina, etc. Hi ha un dels plànols en el que apareixen algunes identificacions més precises en determinades sales. Així les dues estances que hi ha a la primera volta a l'esquerra del corredor d'entrada al pati d'armes

estaven destinades a habitació del vigia (la que té l'escala de caragol que puja a la torre) i a espai per a l'oficial de guàrdia la més propera al pati d'armes. La següent sala (la senyalada amb el número 2 del Museu Militar) estava destinada a capella i la que la seguia a habitació per al capellà (sala 3). La resta de dependències que ocupaven la cantonada est del quadrat corresponien a l'allotjament del sergent major del castell. La primera de les sales de l'ala de mar (l'actual núm. 6) havia d'acollir la botiga o cantina. No s'especifica cap funcionalitat per a la resta de les sales d'aquesta banda del quadrat, amb excepció de la última, l'actual núm. 13, que apareix indicada com a forn i fleca.

Sota l'escala que pujava al terrat se situava, com avui en dia, la latrina. Les dues sales del final del corredor on avui en dia hi ha la capella estaven destinades a farmàcia. Per la seva banda, les quatre dependències que ocupen el quadrant septentrional del recinte estaven destinades a l'habitació del governador del castell. Al seu costat hi havia l'allotjament de l'ajudant. La darrera sala, just a tocar del corredor d'entrada, estava destinada a cos de guàrdia per a la tropa.

Hi ha 22 sales de les quals no s'especifica la funcionalitat i que cap pensar que estaven destinades a l'allotjament dels oficials. De fet hi ha dues sales al cotat de l'habitació del governador que estan indicades com a *pavellones para 33 oficiales* que evidentment no es poden allotjar en dos sales i per tant cal pensar que almenys una part de la resta de les sales estava destinada a aquesta mateixa finalitat. De tota manera, no apareixen referenciades ni cuines, ni magatzems ni altres dependències auxiliars que posteriorment es posaran en algunes de les sales. Cal pensar, però que ja estava previst que se situessin en alguna de les naus al voltant del pati d'armes.

Ja hem dit més amunt que una de les característiques principals de les casamates que conformen el mòdul bàsic que es construeix a l'entorn del pati d'armes era la seva versatilitat i la facilitat amb la què es podia modificar la seva ordenació interna per adequar-la a nous usos. Per exemple el 1823 es van remodelar dos dels pavellons, incrementant el nombre de compartimentacions internes de manera que s'hi poguessin allotjar més persones de les que hi havia previst amb anterioritat.¹¹⁹

Durant tot el període de funcionament del castell es produeixen canvis en els usos dels diferents espais dins del quadrat. Disposem d'una sèrie de documents, distribuïts al llarg del període que analitzem en els quals es descriu en major o

¹¹⁹ ACA. Comandancia d'Enginyers. Caixa 345

menor mesura l'ús que tenia cadascuna de les casamates. No sempre és fàcil, però, per les indicacions que ens donen els documents, identificar amb claredat a quina sala correspon cada funció.

El primer registre complet que tenim és de 1823 i correspon a un inventari de béns mobles del castell i que no formen part del mobiliari. S'enumeren, per tant, portes, finestres i altres elements, que són d'utilitat per fer-nos una mica a la idea de l'organització interna de cadascuna de les sales de les quals, en molts casos s'indica també la funció.¹²⁰ Aquest inventari té la particularitat que en termes generals la numeració que indica es correspon amb la que actualment apareix incisa en les dovelles centrals de les portes de les diferents casamates. Donat l'interés del document i el detall de les seves referències hem decidit reproduir-lo en extens.

PAVELLONES Y ALMACENES

Nº 3. Cuerpo de guàrdia del Principal. Una puerta de dos ojas con cerradura, sin llave, otra puerta que sale a ala entrada principal del cuadro señalado con el numero 2, de dos ojas con cuatro goznes y una cerradura con llave, tres tablados, dos de diez pies de largo y siete ancho y el otro de siete pies en cuadro. Un armero completo de trece pies de largo.

Nº 4. Una puerta principal de dos ojas, con cuatro goznes y una cerradura con llave. En lo interior siete puertas completas con cerraduras y llaves, dos de las cuales comunican con la señalada con el nº 1 de la entrada principal. Dos ventanas con rejas de hierro de siete montantes y cinco traviesos y puertas con su vastidor y postigos con todos sus herrages. Un lugar común, con su puerta, dos armarios con puertas, cerraduras y llaves, el uno sobre la chimenea dividido en cuatro con todos sus herrages.

Nº 5. Una puerta principal de dos ojas con cuatro goznes, una cerradura y llave. En lo interior nueve puertas completas con todos sus herrages, tres ventanas de las cuales una sola tiene reja de hierro y

¹²⁰ ACA. Comandancia d'Enginyers. Caixa 507. exp. 1871

todas tres sus puertas con todos sus herrages; un lugar común con su puerta; cinco armarios, los cuatro con puerta, cerradura y llaves.

Nº 6. Una puerta principal de dos ojas, cuatro goznes, una cerradura y llaves. En lo interior una puerta con todo su herrage, dos ventanas con rejas de hierro y sus puertas con todos sus herrages; un armario con su puerta de dos ojas, cuatro visagras, cerradura y llave.

Nº 7. Una puerta principal de dos ojas con cuatro goznes, cerradura y llaves. En lo interior: una puerta con todo su herrage, una ventana con reja de hierro y su puerta con todo su herrage de dos ojas y postigos. Este pavellón sirve de caballeriza, por cuyo motivo contiene también dos pesebres.

Nº 8. Una puerta principal con dos ojas, cuatro goznes, cerradura y llave. En lo interior: una puerta con todo su herrage, una ventana con reja de hierro y su puerta con todo su herrage, de dos ojas y postigos.

Nº 9. Una puerta principal de dos ojas, cuatro goznes, cerradura y llave. En lo interior: una puerta con todo su herrage, una ventana con reja de hierro y su puerta con todo su herrage, de dos ojas y postigos.

Nº 10. Una puerta principal de dos ojas, cuatro goznes, cerradura y llave. En lo interior: una puerta con todo su herrage, una ventana con reja de hierro y su puerta con todo su herrage, de dos ojas y postigos.

Nº 11. Una puerta principal de dos ojas, cuatro goznes, cerradura y llave. En lo interior: una puerta con todo su herrage, una ventana con reja de hierro y su puerta con todo su herrage, de dos ojas y postigos.

Nº 12. Una puerta principal de dos ojas, cuatro goznes, cerradura y llave. En lo interior: una puerta con todo su herrage, una ventana con reja de hierro y su puerta con todo su herrage, de dos ojas y postigos.

Nº 13. Almacén de fortificación. Una puerta principal de dos ojas, cuatro goznes, cerradura y llave. Una ventana con reja de hierro con todo su herrage, de dos ojas y postigos.

Nº 14. Una puerta de dos ojas con cuatro goznes, cerradura y llave. En lo interior: siete puertas con todos sus herrages; tres ventanas con rejas de hierro y sus puertas, con todo su herrage; lugar común con su puerta, cerradura y llave.

Capilla: Un altar completo dedicado a la Purísima Concepción. En la entrada de la capilla que está cerrada en el arco con una puerta de dos ojas, cuatro goznes cerradura y llave, una reja de hierro de la altura de la bóveda con su cerradura y llave.

Almacén de Víveres nº 15. Una puerta principal de dos ojas, cuatro goznes, dos cerrojos y tres cerraduras. Su pavimento cubierto de tablazón y las paredes revestidas del mismo modo hasta la altura de siete pies. Una aspillera con su travesaño de hierro.

Almacén de Víveres nº 16. Una puerta principal de dos ojas, cuatro goznes, un cerrojo y dos cerraduras. Su pavimento cubierto de tablazón, y las paredes revestidas del mismo modo hasta la altura de siete pies. Una aspillera con su travesaño de hierro.

Almacén de Víveres nº 17. Una puerta principal de dos ojas, cuatro goznes, un cerrojo y dos cerraduras. Su pavimento cubierto del mismo modo de tablazón, y las paredes revestidas del mismo modo hasta la altura de siete pies. Una aspillera con su travesaño de hierro.

Almacén de Víveres nº 18. Una puerta principal de dos ojas, cuatro goznes, dos cerrojos y dos cerraduras. Su pavimento cubierto de tablazón, las paredes revestidas del mismo modo hasta la altura de siete pies. Una aspillera con un travesaño de hierro y una ventana con reja de hierro y su puerta con todo su herrage.

Lugares comunes nº 19. Dos puertas con cerraduras sin llaves y cuatro goznes. Dos aspilleras con sus travesaños de hierro cada una.

Nº 20. Una puerta principal de dos ojas con cuatro goznes, cerradura y llave. En lo interior dos puertas con vastidores y todos sus herrages, una aspillera con su travesaño de hierro, una ventana con su reja de

hierro y su puerta con todo su herrage, en un tavique otras dos ventanas con sus puertas y herrages, un lugar común con su puerta.

Nº 21. Una puerta principal de dos ojas con cuatro goznes, cerradura y llave. En lo interior un horno para cocer pan.

Nº 22. Una puerta principal de dos ojas con cuatro goznes, una cerradura y llave. En lo interior un horno de cocer pan.

Almacén de Víveres nº 23. Una puerta principal de dos ojas, cuatro goznes, cerradura y llave. Su pavimento cubierto de tablazón y las paredes revestidas del mismo modo hasta la altura de siete pies. Una aspillerera con un travesaño de hierro.

Escaleras para bajar a los Cuarteles. nº 24. Una puerta de dos ojas, cuatro goznes, una cerradura y llave. La escalera, con barandillas de madera y dos pilares de hierro, en el primer rellano una ventana con su marco de dos ojas, seis visagras y pestillo largo para cerrarla, reja de hierro con siete montantes y cinco traviessos.

Nº 25. Puerta principal de dos ojas, cuatro goznes, cerradura y llave. Una ventana con sus puertas con todo su herrage, una reja de hierro con siete montantes y siete traviessos.

Nº 26. Una puerta principal de dos ojas, cuatro goznes, una cerradura y llave. Una ventana con reja de hierro y su puerta con todo su herrage con dos ojas y postigos.

Cocinas nº 27. Dos puertas principales de dos ojas cada una, cuatro goznes, cerradura y llave. Dos ventanas con sus rejass y sus puertas con todos sus herrages. Dos filas de hornillos en cada una, reforzados con barras de hierro.

Nº 28. Una puerta principal de dos ojas cuatro goznes, cerradura y llave. Una ventana con reja de hierro y su puerta con todo su herrage de dos ojas y postigos.

Nº 29. Una puerta principal de dos ojas, cuatro goznes, cerradura y llave. En lo interior cinco puertas con todos sus herrages, una ventana con reja de hierro y su puerta, con todo su herrage, de dos ojas y postigos.

Nº 30. Una puerta principal de dos ojas, cuatro goznes, cerradura y llave. En lo interior dos puertas con todos sus herrages, una ventana con reja de hierro y su puerta, con todo su herrage, de dos ojas y postigos. Un armario con su puerta de dos ojas, cerradura y llave

Nº 31. Una puerta principal de dos ojas, cuatro goznes, cerradura y llave. En lo interior cuatro puertas con todo su herrage, una ventana con reja de hierro y sin puerta, con su herrage, de dos ojas y postigos. Dos armarios con sus puertas, cerraduras y llaves.

Nº 32. Una puerta principal de dos ojas, cuatro goznes, cerradura y llave. En el paso que conduce a la escalera de los cuarteles, y en dicha escalera, una barandilla de hierro de treinta y nueve varas de largo, con doscientas treinta varritas y seis pilares idem de hierro, con falta de tres varritas. En el primer rellano una ventana con su marco, de dos ojas, seis visagras y pestillo largo de hierro para su cerradura. En el segundo rellano hay un corredor con avitaciones con sus puertas, goznes, cerraduras, cuatro ventanas con rejas de hierro y puertas con todos sus herrages de dos ojas y postigos. Al extremo del corredor un rastrillo de madera con cerradura y cerrojo. Al extremo de este que está póximo a la cisterna hay una pila de piedra con dos grifos de bronce.

Pavellón del Governador. Nº 33. *Una puerta principal de dos ojas, cuatro goznes, cerradura y llave. En lo interior quince puertas con todos sus herrages, ocho ventanas con rejas de hierro y sus puertas con todos sus herrages de dos ojas y postigos. Un lugar común con su puerta. Otra idem de comunicación que sale a la escalera de los cuarteles.*

Nº 34. Una puerta principal de dos ojas, cuatro goznes, cerradura y llave. En lo interior: cuatro puertas completas con todos sus herrages; dos ventanas con rejas de hierro y sus puertas con todos sus herrages

de dos ojas y postigos; tres armarios con sus puertas completas, un lugar común con su puerta; una puerta de dos ojas, cuatro goznes, cerradura y llave que sale a la vóveda señalada con el número 36. Al pie de la escalera de la torre de la vigia una puerta de una oja, dos goznes, sin cerradura.

Primer piso de la Torre. *Una puerta de un solo batiente con dos goznes, sin cerradura. Otra idem de dos ojas, que sale al terrado, con cuatro goznes, cerradura y llave; tres ventanas, las dos de una oja y la otra de dos idem, con todos sus herrages, y un armario sin puerta.*

Segundo piso. *En la entra[da] una puerta de una oja, dos goznes, cerradura y llave; tres ventanas las dos de una oja y la otra de dos idem, con todos sus herrages; un armario con puerta, cerradura y llave.*

Tercer piso. *En la entrada una puerta de una oja, dos goznes, cerradura y cerrojo; tres ventanillas en la escalera, con sus marcos, seis visagras y aldabillas.*

Pozo y subida al terrado. *En el pozo de la plaza hay tres montantes de hierro, una polea de madera y una pila de piedra con una caña de bronce para sacar agua.*

En la escalera que sube al terrado, una barandilla de hierro en cada lado completa. En el primer rellano un rastrillo de madera forrado con tablas hasta su mitad, con seis visagras, cerradura y cerrojo.

De l'anàlisi d'aquest inventari veurem com hi ha alguns canvis respecte a la distribució que es desprenia del plànol del projecte que hem analitzat més amunt. No sabem si aquestes diferències es deuen a modificacions en la distribució posteriors a la posada en ús del castell o bé els canvis ja es van portar a terme des del primer moment. En tot cas sembla clar que el cos de guàrdia si que es trobava a la primera nau a la dreta del túnel d'entrada, amb accés des d'aquest i des del corredor. A continuació tindríem unes dependències de les quals no es diu l'ús, amb diverses compartimentacions internes i que a més disposaven de latrina pròpia. A continuació tota l'ala NW estaria ocupada per pavellons per a oficials

sense compartimentacions internes ni serveis. La primera d'aquestes naus era utilitzada com a cavallerissa, presumiblement per a la montura del governador. Al final del corredor ja hi havia instal·lada en aquest moment la capella, segurament amb la sagristia i l'habitació per al capellà. A la banda que dóna a l'hornabec hi havia en primer terme quatre sales destinades a magatzem de queviures, a continuació, sota l'escala del terrat, les latrines comunes. En el segon tram del corredor hi havia dos forns de coure el pa (les actuals sales 15 i 16). A la banda de mar hi havia les cuines (actuals sales 10 i 11) i altres habitacions sense especificar (segurament allotjament d'oficials). Finalment sembla que el governador del castell ocupava totes les sales de la banda de Barcelona entre l'escala que baixava a les casernes de sota la cortina de mar i la primera volta al costat del túnel d'entrada.

En la revista de les diferents dependències del castell de Montjuïc datada del 1850, s'indica que al quadrat hi ha 30 voltes destinades a l'allotjament del governador i dels caps i oficials de la guarnició del castell. Una altra està dedicada a capella, dues a magatzems de fortificació, dues a magatzem d'artilleria, dues a cantina, dues a forn de pa i dues a cuina.¹²¹ Hi ha un nou inventari del 1865 en el qual es tornen a enumerar els diferents pavellons amb indicació de la seva utilitat. En

aquest sentit s'indica que el núm. 1 està destinat a l'ajudant de plaça, el 2 a calabós, els 3 i 4 a cos de guàrdia, els 5 i 6 al major de la plaça, el 7 a quadra de cavalls, els nùms 8 a 11 a pavellons d'oficials, el 12 a cafè i billar, els 13 i 14 a capella i pavelló del capellà, els 15, 17 i 18 a magatzems d'artilleria i el 16 a magatzem de fortificació, el 20 a cantina,

Vista de l'antiga capella del castell, situada en el tram final del corredor nord oest.

el 21 és un dels forns que fa de cuina dels presoners, el 22 de fleca, el 23 està destinat als presoners, els nùms. 25 a 27 a pavellons d'oficials, el 28 a habitació del comandant d'artilleria, els 29 i 30 a pavellons d'oficials, el 31 a l'ajudant de plaça, els 32 i 33 a habitació del governador, el 34 a telègraf del governador i els 35 i 36

¹²¹ AGMM. Memòria de la revista de inspecció. 3-2-11-24. fol.16-17

als vigies de la torre. En una nau sense número entre els pavellons 26 i 27 hi havia la cuina d'oficials.¹²²

El 1893 Josep Fontana Prats en la seva *Monografía histórico-militar del castillo de Montjuïc de Barcelona en relación con los sucesos ocurridos en la ciudad desde 1640* fa una descripció força detallada de l'ús que tenien les diverses casamates del quadrat a finals del segle XIX.¹²³

Penetrando por el arco de entrada a la plaza de armas y cuerpo de edificios, hallamos a nuestra derecha, señalado con el número 1, un pabellón que ocupa uno de los ayudantes de la plaza y frente a él, a la izquierda, la puerta y escalera de subida a la torre-vigía, compuesta de tres pisos destinados el primero eventualmente en la actualidad a la custodia de efectos pertenecientes a la 5a Brigada Geodésica, el segundo a estación telegráfica y sus sirvientes y el tercero al vigía marítimo.

Sigue a la derecha una pequeña cuadra signada con el número 2 y al llegar a los pórticos tomando por el mismo lado, numerados con el 3 y 4 respectivamente, estan el cuerpo de guárdia de la tropa y el cuarto de banderas.

Es indicado con el 5 el pabellón, suficientemente capaz, en el que tiene su alojamiento el Sargento Mayor, y sigue a continuación, cubriendo el frente NO, signados con los números del 6 al 12, siete pabellones para oficiales de la guarnición y arrestados (si los hubiere), en general poco capaces, excepto el último, que lo és algo más. Éste fue ocupado por el capellán mientras existió de plantilla.

En el rincón del O se halla la capilla, con pila bautismal, dedicada a la Inmaculada Concepción, que se venera en su altar mayor, existiendo otro más pequeño dedicado a Santa Bárbara. Una pequeña puerta en el lado de la epístola da paso a la sacristía, situada detrás de aquel altar, la que a su vez comunica con el antes citado pabellón número 12 y recibe luz por una ventana abierta en el muro por el lado SO, transmitiéndose en parte a la capilla por dos óvalos existentes en el

¹²² ACA. Comandancia d'Enginyers. Caixa 451. Exp.1208

¹²³ BC. Reserva. Ms 8866

mismo altar. Esta capilla, debido a las inclemencias del tiempo ha necesitado frecuentes reparaciones si bien de poco coste relativamente, para poder seguir dedicada al culto y responder más o menos al objeto, según ha sido mayor o menor la solicitud de los gobernadores. En el presente año, con los pocos recursos que particularmente se ha sabido proporcionar, el gobernador actual, dotado de gran celo y reconocida asiduidad, se ha llevado a cabo en ella una casi total restauración, consiguiendo por medio de ésta poderla exhibir en el estado propio de una dependencia de su naturaleza. Es digno de notar en la misma un cuadro representando la Concepción, cuyo mérito ensalzan los inteligentes, el cual, hallándose maltratado y sucio, acaba de ser restaurado por el ingenioso pincel de Don Antonio Moran y Peris, capitán de infantería.

Señalado con el número 13 figura a continuación en el frente SO un local destinado algunas veces a dormitorio de tropa y ocupado hoy con efectos que se emplean en la limpieza del castillo. Los designados con los números 14, 15 y 16 están ocupados el primero con material de ingenieros y los dos últimos tienen igual destino para artillería. Sigue el arco y escalera con puerta de rastrillo que conduce al establecimiento del reloj y al terrado o azotea. Al pie de la escalera se encuentran dos lugares escusados independientes, uno para oficiales y otro para tropa. Tiene el terrado un antepecho interior hacia la plaza de armas y otro exterior que limita el perímetro superior del cuadrilátero, extendiéndose a su pie las canales de desagüe y conducción de las aguas llovedizas. Comunica por medio de una puerta a nivel del pavimento con la torre de vigia, el que estuvo temporalmente instalado en un barracón que se ve en el ángulo sobre el baluarte de San Carlos. Desde esta azotea, por su posición dominante, se percibe extenso horizonte y grandiosas vistas en su circuito.

La cantina para la guarnición ocupa los lugares signados con los números 17 y 18, sabido es el objeto de los establecimientos de esta clase, y dejaremos anotado que la de este castillo se halla de ordinario bien surtida.

El número 19 señala la instalación de dos hornos de cocer pan, los cuales ordinariamente podrían dar las raciones necesarias para la

guarnición. Aunque es lo normal servir las diariamente a la fuerza destacada en la misma forma que a los demás cuerpos de la guarnición de Barcelona.

La provisión de artículos para el alumbrado y combustible a cargo de la administración militar ocupa el local número 20.

En el rincón del S se nos presenta el anchuroso tránsito a una amplia escalera de bajada al dormitorio grande para la infantería, en el que, no obstante haberse quitado recientemente su entrepiso pueden tener cabida 300 hombres. Se facilita la ventilación de este espacioso dormitorio por medio de ventanas abiertas en el muro del frente de mar y respiraderos en la parte alta de la bóveda.

Con los números 22 y 23 estan signados otros dos pabellones, cuyas puertas dan al indicado tránsito, destinadas también a oficiales y con el 24 un local bastante capaz donde suele concurrir para proporcionarse natural esparcimiento la oficialidad de la guarnición, sirviendose en él a los precios consignados en tarifa autorizada por el gobernador del castillo ciertos artículos de comer y beber por cuenta de la cantina.

Sigue el número 25 con que vemos señalada la cocina donde se guisan los ranchos para la tropa y se dispone de suficientes hornillos para las comidas de sargentos y poder confeccionar las correspondientes a oficiales en cuyos pabellones no existen medios de efectuarlo.

También estan destinados para alojamiento de oficiales de la guarnición los dos pabellones siguientes, signados con los números 26 y 27 y para el de otro de los ayudantes de plaza el que figura a continuación con los 28 y 29.

Encontramos en el rincón E ancho paso a la escalera que baja a otro dormitorio para 100 hombres, ocupado por la fuerza de artillería destacada en la fortaleza, conduce también a un local interior utilizado como almacén de armas y demás utensilios a cargo de la administración militar, a otros locales habilitados para calabozos y al registro del algibe de la plaza de armas.

Finalmente, ocupan la mitad del frente de entrada al cuadrilátero el espacioso y relativamente comodo pabellón del General Gobernador del castillo, con sus dependencias anexas y el destinado a su ayudante de campo.

Está la plaza de armas convenientemente empedrada con inclinación de desagüe hacia su centro donde existe un receptáculo, y frente del local destinado a cocinas, sobresale el brocal de la cisterna, cual cisterna y la de Santa Amalia suman una cabida de 2050 metros cúbicos.

Aquesta descripció de 1893 es refereix al darrer moment en el què, almenys de manera habitual, el castell només s'utilitzava com a fortificació militar. A partir del segle XX el castell comença a incorporar de manera permanent funcions que fins al moment no havia tingut o s'hi havien desenvolupat de manera excepcional, com eren les de presó militar o caserna. Aquests nous usos van generar canvis en alguns casos importants en l'organització de les estances del quadrat.

Presó militar i caserna

El trasllat de les presons militars de la plaça de Barcelona al castell de Montjuïc va comportar la reorganització dels usos de diversos espais de la fortalesa, especialment dels pavellons del quadrat, algun dels quals van passar a ser utilitzats com a dependències de la presó. Aquests nous usos van obligar paral·lelament a redistribuir entre la resta de pavellons els serveis que anteriorment estaven situats a les casamates ara ocupades per la presó.

El 1902 s'inicia el projecte per a la instal·lació d'una presó militar a Montjuïc que havia estat aprovat en una reial ordre de 27 de juny. Es preveia el trasllat al castell de les presons militars fins al moment situades als Docks de Barcelona. La proposta, informada positivament el 3 de març de 1902, representava transformar en calabossos de tropa els cinc incomunicats situats sota l'ala esquerra dels pavellons de la fortalesa, on es pensava que es podrien posar 30 presoners, 6 a cada calabós. Un altre calabós per a 80 presos dividit en dos locals s'havia de situar sota la cortina del front d'entrada, en el lloc on en aquell moment hi havia l'infermeria. Aquesta es traslladaria al local situat enfront, darrera del cos de

guàrdia. Per a les presons d'oficials es proposa utilitzar els pavellons 6 i 7 del quadrat i una part del 5. Es preveia utilitzar els pavellons 28 i 29 per al cap encarregat de les presons i el 22 i 23 per a l'oficial ajudant. El magatzem núm. 16 s'utilitzaria com a sala de fiscals i de Consells de Guerra, dividint-lo mitjançant un envà. Pel que fa al pavelló 12 bis es dividiria en tres espais, dedicant-ne dos a les necessitats de la guarnició i el tercer al capellà.¹²⁴

Durant les primeres dècades del segle XX sembla clar que es manté la convivència entre la funcionalitat de presó militar i la de fortificació, amb una certa preeminència de la segona, tot i les inconveniències manifestades en diferents informes que presenta la fortificació per poder acollir un nombre gran de soldats.¹²⁵ Malgrat tot el 1918, en la planificació de la distribució de les tropes a Catalunya s'estableix com a seu provisional per a l'allotjament del Regiment Jaen 73 la caserna del Bonsuccés i el castell de Montjuïc, per la qual cosa es va determinar que calia fer obres de millora al castell.¹²⁶ De tota manera a finals de 1920 no s'hi havia traslladat el regiment ja que les obres de condicionament de la fortificació encara no estaven acabades.¹²⁷

Durant els primers anys de la República la situació del castell es manté sense canvis a causa de les negociacions per a la seva cessió a l'Ajuntament de Barcelona i el seu possible enderrocament. Els fets d'octubre de 1934 van trencar la tendència i Montjuïc va reprendre de manera decidida la seva funció de presó militar que ja no va perdre fins al 1960. En primer terme hi van ser tancats els caps militars que havien seguit la proclama del president Companys i s'hi van realitzar els corresponents Consells de Guerra.

Ja durant la Guerra Civil, la funció de presó militar i política es va incrementar, tot i que també va funcionar com a centre de reclutament de les milícies d'ERC. Es van empresonar a Montjuïc, que no va tenir cap paper en la sublevació, tots els caps militars que s'havien aixecat el juliol de 1936, una part dels quals van ser executats en el mateix castell. També s'hi va traslladar el Tribunal Popular Especial que havia de jutjar als militars revoltats i que va actuar fins al febrer de 1937. Amb posterioritat s'hi va instal·lar el Tribunal d'Espionatge i Alta Traïció a

¹²⁴ ACA. Comandancia d'Enginyers. Caixa 508. Exp.1882

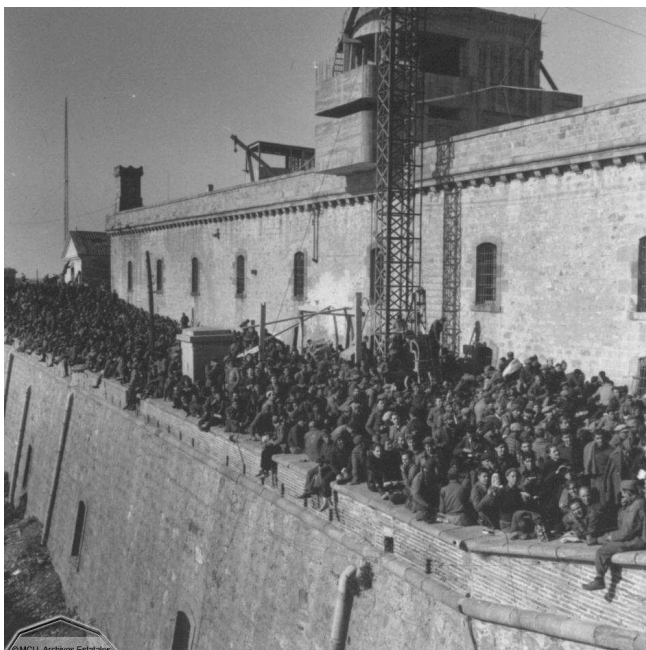
¹²⁵ *Estudio de obras que sería necesario ejecutar en el castillo de Montjuich para que pudiera servir de alojamiento permanente.* Aquest estudi va neixer quan es parlava de posar a Montjuïc el batalló de caçadors d'Estella i conclouia que Montjuïc no reunia les condicions per a servir d'allotjament permanent per a una unitat militar. ACA. Comandancia d'Enginyers. Caixa 508. Exp.1888

¹²⁶ ACA. Comandancia d'Enginyers. Caixa 453. Exp.1239

¹²⁷ ACA. Comandancia d'Enginyers. Caixa 453. Exp.1239

la República així com els Tribunals Especials de Guàrdia que jutjaven acusats de quintacolumnistes, espies, desertors, etc. Les execucions a Montjuïc es van reprendre a finals de 1937 i van durar tot el 1938 amb un total de 178 persones executades (Risques 2008: 20). Durant aquest període es van utilitzar com a lloc d'internament de presos els calabossos situats sota l'ala de mar del quadrat.

Després de finalitzada la guerra civil, el 1939, Montjuïc va mantenir la seva funció de presó militar, tot i que en aquest cas per als membres del bàndol republicà. En els primers mesos es va utilitzar com a centre de concentració i classificació de presoners republicans, tot i que un cop posat en marxa el camp de concentració d'Horta la major part dels presos fou desplaçada al nou espai. A partir d'aquest moment els pavellons del quadrat van ser utilitzats com a presó per als oficials i caps de l'exèrcit republicà. En aquest

Vista del castell amb els presoners republicans que hi eren empresonats just després de la guerra.

sentit, tenim un relat proporcionat per les memòries de Jaume Fortuny un antic comissari polític republicà que es trobava pres a Montjuïc just després de la guerra i que explica a la seva manera quin era l'ús que es donava a les sales en el període en el qual ell va estar internat al castell. Reproduïm a continuació alguns fragments del relat, del que hem eliminat algunes frases que no aporten informació sobre els aspectes sobre els que nosaltres pretenem incidir.

A l'entrada, si gires a la dreta hi ha una petita infermeria sense malalts. Un seguit de cambres interiors ocupades per oficials franquistes, que esperen sanció per diversos actes de delit comú (...). Després ve una cambra on hi ha una dotzena de companys malalts o rebaixats de servei, continuen altres habitacles on hi ha els militars més significats de la República que han estat detinguts (...). Després hi ha els serveis fisiològics, nous de trinca; la capella a punt d'enllestir (...); la sala de presoners músics que formen la banda musical de la

presó, l'antiga cantina, la sala de queviures, la cuina comunal, un passadís i una ampla escala que condueix al soterrani del castell (respecte de la plaça), anomenada sala número u de presoners oficials i classes. Seguint la plaça d'armes hi ha quatre habitacles a disposició del servei de vigilància (dos brigades i quatre sergents), una altra nova escala que va als baixos (soldats i caporals presoners entre ells jo), això és la sala número dos. A mig camí d'aquesta escala hi ha un estrany corredor amb sis cel·les que té el malnom d'el tubo de la risa. Per tancar l'envolt de la plaça d'armes, hi ha les dependències de la governació on el comandant governador, tinent coronel Pascual Urrutia, hi té un parell de tinentes i mitja dotzena de soldats. He de dir també que a la torre de senyals marítims hi ha un parell d'empleats civils, que un cop ja desestimat l'antic clàssic sistema de senyals, ara fan servir el telèfon per informar del moviment marítim als seus superiors. (Fortuny 1984: 152-153)

Un dels presoners que van estar tancats a Montjuïc en aquest període va ser el president de la Generalitat, Lluís Companys que hi va ingressar el 3 d'octubre de 1940 i hi va romandre fins al 15 del mateix mes quan va ser afusellat al fossat de Santa Eulàlia. Durant els dies del seu internament, Companys va estar tancat a l'estança que era destinada al capellà castrense del castell, que no s'utilitzava, perquè el sacerdot vivia a la seva residència particular a la ciutat. L'estança disposava d'una taula, un llit i els serveis de lavabo i vàter i era igual que les destinades als oficials i sergents de guarnició al castell. Tots els testimonis coincideixen a explicar que l'estança estava situada, entrant al pati d'armes, a mà esquerra, on es veien quatre finestres amb reixes. L'estança corresponia a la primera finestra, al peu de la qual dos soldats muntaven guàrdia (Benet 1998: 236). Per comprendre aquesta descripció cal recordar que en aquell moment algunes de les arcades que comuniquen el pati d'armes amb el corredor estaven tancades amb reixes, com es pot comprovar a les fotografies del President preses el dia del seu Consell de Guerra, fet que podria comportar la confusió dels testimonis.

Dades històriques per a la identificació de la casamata del pati d'armes del Castell de Montjuïc en la que es va produir el Consell de Guerra al President de la Generalitat Lluís Companys i Jover el 14 d'octubre de 1940

Un altre dels espais que ha suscitat dubtes pel que fa a la seva ubicació és, també en relació amb el president Companys, la sala en la qual es va portar a terme el Consell de Guerra. Analitzarem a continuació la documentació disponible i tractarem d'arribar, fins allà on sigui possible, a una conclusió al respecte.

Les referències historiogràfiques i documentals al lloc on es va produir el Consell de Guerra al president Companys són escasses i relativament imprecises, de tota manera en conjunt semblen apuntar en una mateixa direcció.

En termes generals els documents oficials del procediment judicial del Consell de Guerra indiquen que l'acte es portarà a terme *en el local sito en el Castillo de Montjuich*, sense fer altres precisions. Aquest és el cas, per exemple, del decret d'obertura del Consell de Guerra, datat a Barcelona el 12 d'octubre de 1940 (Figueres 1997: 125).

L'únic document amb una mica més de concreció és l'Ordre General de la IV Regió militar en la qual es nomena el Tribunal Militar que ha de jutjar el president Companys i que està datada a Barcelona el dia anterior al Consell:

ARTICULO SEGUNDO: El próximo lunes, día 14 de octubre, a las 10 horas, se celebrará en el local de Consejos del Castillo de Montjuich un Consejo de Guerra de Oficiales Generales para ver y fallar la causa número 25.468 instruida contra Luís Companys Jover (Benet 1990: 219).

Així doncs s'estableix que s'utilitzi com a lloc de celebració del Consell la sala que tradicionalment estava destinada a aquesta finalitat. En aquest sentit, tenim una referència documental que ens indica que al 1902 el projecte d'instal·lació d'una presó militar a Montjuïc havia destinat la casamata número 16 a sala de fiscals i de Consells de Guerra.¹²⁸ Aquest ús encara es té present el 1920 quan es tracta d'allotjar a Montjuïc part del nou regiment Jaen 73. Hi ha dues casamates que presenten el número 16 gravat en la clau de l'arc de la porta, les actuals núms. 20 i 21 segons la nomenclatura del Museu Militar.

¹²⁸ ACA. Comandancia d'Enginyers. Caixa 508. Exp.1882

A banda de la documentació oficial, disposem també d'alguns testimonis de persones que van anar al Consell de Guerra i que en van deixar una constància escrita. Un dels més complerts és el que un informador va transmetre a l'ambaixada alemanya a Madrid.

(...) Companys ha permanecido en un departamento situado en el castillo de Montjuich, próximo a la reja del rastrillo de la plaza de armas de dicha fortaleza (...).

La vista tuvo lugar en el departamento situado en el frente sur del patio de armas del castillo y muy próximo al ángulo oeste del mismo; exactamente en el mismo local en el que estaba alojada la Sección de Transmisiones del Batallón de Montaña número 1 el año 1930.

La sala es pequeña. Al fondo se sitúan las mesas para la Presidencia, Jueces, etc, etc... y en el resto del local hay colocadas sillas para los asistentes. El departamento ha sido recién blanqueado y pintadas sus puertas, así como instaladas luces eléctricas, ya que no tiene previsión de cualquier avería, se observan unos "petromax" para substituir el fluido eléctrico si fuera necesario

A las diez en punto, se constituye el Consejo y pocos momentos después, conducido por la Guardia Civil y acompañado del teniente coronel gobernador de la Fortaleza, es conducido Companys ante aquel atravesando la plaza de armas procedente de su alojamiento (Figueres 1997: 228).

Basant-se en aquest informe, alguns historiadors han situat la sala del Consell de Guerra de manera genèrica a l'ala sud del pati d'armes, molt a la vora de l'angle oest (Consell 2004: XXVI ; Benet 1990: 221). A partir d'aquí, en algun cas s'ha identificat l'ala sud amb la de mar i per això, en algun cas, s'ha arribat a la conclusió que la sala del Consell de Guerra era l'actual sala 11, que com a tal apareix fotografiada en una monografia sobre Companys (Figueres 1997: 131)

De tota manera, tenim altres testimonis presencials que donen una versió diferent de la ubicació de la sala.

El primer és l'informe que sobre el Consell de Guerra va fer el periodista Manuel Tarín Iglesias: *La sala dispuesta para el consejo de guerra era una nave del citado*

patio situada en el muro frontero a la entrada, casi en el ángulo derecho. Tenía capacidad para unas ciento cincuenta personas y se llenó por completo. (...) allí no había más efigies que un crucifijo y un cuadro con el retrato del Caudillo. El local tenía poca luz. (Figueres 1997: 216)

En aquest mateix sentit aniria un altre relat proporcionat per les memòries de Jaume Fortuny un antic comissari polític republicà que es trobava pres a Montjuïc quan hi va ser empresonat el president Companys. En un moment donat de les seves memòries descriu l'ús que tenien les diferents casamates del pati d'armes i situa a continuació de la capella, que encara estava en obres, *la sala de presoners músics que formen la banda musical de la presó* (Fortuny 1984: 153). Tot i que la ubicació de la sala no es exacta si que està clarament situada al començament de l'ala que dona a l'hornabec. Més endavant explica la seva experiència en coincidir en el pati d'armes amb el president Companys que era conduït cap a la sala on se li havia de fer el Consell de Guerra: *passa pel mig del pati acompanyat per una parella de la guàrdia civil amb direcció a la sala dels músics* (Fortuny 1984: 206).

Aquests dos testimonis, per tant, situen la sala del Consell de Guerra a l'ala que dona a l'Hornabec *en el muro frontero a la entrada* i prop del seu extrem dret. D'aquesta manera entenem que coincideixen amb la dada documental que situava tradicionalment el local de Consells de Guerra a la casamata número 16 (actual sala 20 o sala 21).

Pel que fa al testimoni que semblava donar una ubicació a l'extrem de l'ala de mar, cal tenir present que prové d'una dada dubtosa. L'afirmació de l'informe a l'ambaixada alemanya sobre que el Consell de Guerra s'havia fet en una sala de l'ala sud del pati d'armes. A la vista de l'orientació del castell, l'ala sud podria ser tant la de l'hornabec com la de mar, depèn de com es consideri. D'altra banda cal pensar que en el moment de fer la seva apreciació l'informant de l'ambaixada degué fer una aproximació a la orientació real del pati d'armes i el més normal és que prenguéssim com a eix nord sud el que correspon a la porta d'entrada, per la qual cosa és possible que s'interpretés com a sud l'ala que dona a l'hornabec. Si això fos així també l'informe de l'ambaixada alemanya indicaria que la sala on es va celebrar el Consell era la 16, coincidint així amb la resta de fonts d'informació disponibles.

Finalment, hi ha l'aportació d'un darrer autor, Joan Llarch que basant-se aparentment en altres fonts, situa també el lloc del Consell de Guerra a l'ala de

l'Hornabec. Aquest autor situa la Sala del Consell entre els dos pavellons ocupats per la cantina (situats a tocar de les escales del terrat, per tant els actuals 18 i 19) i la capella (Llarch 1980: 177)

Una altra dada a tenir en compte per poder identificar la sala és la del nombre de persones que va assistir al Consell de Guerra, que segons la major part de les fonts rondava les 150 i que van omplir completament la sala (Benet 1998: 304). En aquest sentit les casamates de l'ala de l'hornabec són sensiblement més grans que les de la banda de mar, que sembla difícil que poguessin acollir les 150 persones (assentades) que van assistir al Consell de Guerra. Cal tenir present a més, que la sala havia de tenir un espai reservat per als membres del tribunal, fiscal, defensor i acusat.

Totes aquestes consideracions ens porten a situar la sala del Consell de Guerra al president Lluís Companys en l'ala que dona a l'hornabec, a l'extrem dret a una de les casamates marcades amb el núm. 16, gairebé amb tota probabilitat a la sala 20 del Museu Militar.

Paulatinament, un cop es van anar resolent els consells de guerra contra els oficials i caps republicans, la funció del castell de Montjuïc es va anar resituant cap a la presó militar regular. En aquest sentit hi ha el testimoni d'Hilari Ragner, que hi va estar pres el 1951 en el marc de la repressió vinculada a la vaga de tramvies, donada la seva condició d'alferes amb la que complia el servei militar en aquest moment.

Museu Militar

L'ús de Montjuïc com a presó militar es va perllongar durant tota la dècada de 1950 i fins a la transformació del recinte en Museu Militar a partir de 1962. La nova funcionalitat del castell va afectar de manera molt especial el quadrat i les galeries sota la cortina de mar que és on es van instal·lar les sales i oficines del Museu. Aquesta funcionalitat s'ha perllongat fins al moment de plantejar-se la redacció d'aquest Pla Director.

Modificacions documentades

La primera referència que tenim a modificacions d'ús dels pavellons és de 1792, moment en què es van habilitar algunes de les naus del quadrat com a habitacions per als oficials, a banda d'altres millores.¹²⁹ El 1795 es van construir dos forns per a coure pa en dues de les naus del voltant del pati d'armes, segurament les actuals nùms. 15 i 16, fet que va provocar la necessitat d'obrir quatre sortides de fum o respiradors cap a l'exterior del terrat superior.¹³⁰ El mateix any documentem la construcció d'un desguàs per a la sortida de les aigües brutes de les habitacions del governador del castell.¹³¹

Les notícies sobre reparacions menors (reposició de paviments, arranjamet d'arrebossats, repintat de parets, etc..) són continus en els successius informes sobre obres al castell de Montjuïc que es conserven per a tot el segle XIX. De la mateixa manera, els canvis en l'ús dels diferents pavellons al llarg del període va comportar també modificacions en les compartimentacions internes de les diferents sales que s'anaven adaptant als successius canvis funcionals.

En un informe datat el 1920 s'indica que quan es va projectar l'allotjament provisional del regiment d'infanteria núm. 73 entre la caserna de Bonsuccés i el castell de Montjuïc, no es van preveure menjadors per a les forces que s'havien d'allotjar a Montjuïc. Després d'estudiar el tema es fa una proposta que consisteix en instal·lar una cuina Mexia prevista en el local 13 de la plaça d'armes, que fins llavors estava ocupat per la comandància d'Enginyers, que es traslladaria al local núm. 19, assignat, juntament amb el 18 al cos d'Intendència. Per a cuina i menjador de sergents figuraven els nùms 14 i 15, les dependències dels quals caben perfectament en el núm. 20, que en aquell moment era ocupat pel cos d'artilleria amb municions diverses que es poden traslladar a qualsevol dels magatzems que tenen en el recinte del castell. La sala de Consells de Guerra, local

¹²⁹ *Se habilitaron algunas bóvedas para pavellones de oficiales renovando porciones de pavimentos, hogares de las chimeneas con sardinel de canto, recorrido puertas, ventanas y herrages, desclavando tabladros que se colocaron en otras bóvedas inferiores y blanqueando las paredes de escovilla. Se mudó el asiento del común, se abrió un boquete en el muro para sacar la polvora que después se volvió a macisar y se pintaron de aseite de linasa y almagre las puertas y ventanas de los quarteles y bóvedas del cuadrado principal.* AGMM. Comandancia de Obras de Cataluña. 7170.1 pàg. 20

¹³⁰ *En el castillo de Monjuich se han cobixado con silleria labrada los quatro respiraderos que contienen las bóvedas en que se han construido los hornos y rematan en la plaza alta del castillo.* AGS. Secretaría de guerra. Legajo 5851

¹³¹ *En la habitación del gobernador ha sido preciso abrir una porción de pared que mira a la rampa de la subida para dar salida a las aguas immundas de una cañería, bolviendose a tapar dicha pared.* AGS. Secretaría de guerra. Legajo 5851

16, es proposa traslladar al 24, destinat a allotjament d'oficials, juntament amb els 9, 10, 11 i 25 que es consideren suficients per als que estiguin de servei o vulguin viure al castell. Així es poden destinar a menjador de tropa, convenientment millorats, els locals 14, 15 i 16, situats a tocar de la cuina. Es considera aquesta solució bona ja que permet generar menjador per a 420 homes, adjudicant a cadascun d'ells els 0,7 m reglamentaris ja que cada local te 98 m² i no sembla probable que mai s'arribi a superar el nombre de 420 homes a utilitzar els menjadors. L'autor del projecte sembla que també proposa noves finestres.¹³²

Resulta evident que la transformació més important que va patir el conjunt del quadrat va venir derivada de la seva conversió definitiva en presó militar a partir de la guerra civil de 1936-39 i pràcticament fins a la instal·lació del Museu Militar a partir de 1960. D'aquest període és la col·locació de reixes a bona part de les arcades que comuniquen el corredor perimetral amb el pati central i la compartimentació interna de moltes de les casamates per tal de generar habitacles individuals per als presoners. Cal tenir present que les naus del pati d'armes estaven destinades a serveis i a cel·les per als oficials i caps de l'exèrcit als que corresponia un tracte determinat (els presoners de tropa estaven tancats a les naus sota la cortina de mar en unes altres condicions).

La conversió dels pavellons del pati d'armes en oficines, serveis i sales del Museu Militar de Barcelona a partir de 1960 comportarà la darrera gran remodelació del quadrat abans de la que es produirà pel desenvolupament de l'actual Pla Director. Per la documentació de què disposem sabem que es va portar a terme un repicat general de les parets del pati d'armes i de les galeries circumdants que tradicionalment havien estat arrebossades i pintades fins a l'alçada del sòcol de pedra. També es van enderrocar totes les

Vista dels treballs de repicat de parets que es van portar a terme a començament dels anys 60 per la transformació del primer recinte en Museu Militar.

¹³² ACA. Comandancia d'Enginyers. Caixa 508. Exp.1889

subdivisions interiors de les sales i es van construir aquelles que eren necessàries per als nous usos dels espais. Es van recuperar diverses finestres que per motius utilitaris havien estat transformades en portes, especialment a la banda de l'hornabec, on hi havia hagut les cuines, cantina i magatzems de la presó militar. També es van arrebossar, enguixar, pintar i pavimentar totes les sales (amb rajola hidràulica), es van treure les reixes de les finestres i es van fer les reparacions puntuals que requerien els diferents espais que es van obrir al públic el 24 de juny de 1963.

LA CISTERNA

Una altra estructura relacionada amb el quadrat és la gran cisterna situada en el subsòl de l'ala de mar, just després del darrer dels calabossos.

Es tracta d'una estructura rectangular de 11,5 x 6,6 m d'espai interior i una alçada màxima de 7,25 m, coberta amb volta d'arc lleugerament rebaixat. Les parets perimetrals són de maçoneria de calç i pedra i interiorment presenta un arrebossat lliscat fet amb morter de calç. Presenta la mateixa orientació que les sales de l'ala de mar del quadrat. A la part alta de la banda exterior té una petita finestra d'aïració que dona a l'exterior. Té un accés per la part superior des del terra del corredor i una comunicació que porta l'aigua al pou situat al pati d'armes des d'on era extreta almenys fins a començament del segle XX, mitjançant galledes. Posteriorment es va instal·lar una bomba que permetia l'extracció mecanitzada. L'aigua hi arriba des de la coberta del quadrat, mitjançant uns baixants a través del mur. Pel que fa a la seva capacitat, la documentació militar parla d'entorn als 500 m³.

Per la informació de què disposem sembla que la cisterna de la plaça d'armes ja formava part del recinte del fortí primitiu i que es va mantenir en funcionament en el nou quadrat construït a partir del desenvolupament del projecte de Juan Martín Cermeño. En aquest sentit, en la llegenda d'un plànol del procés constructiu del castell, datat del 1759, s'anomena la cisterna del pati d'armes com a *antigua*, en contraposició amb la del baluard de Santa Amàlia que apareix indicada com a *nueva*.¹³³

¹³³ AGMM. Cartoteca. B-30-03